

تأثیر بستر فرهنگی-تاریخی بر رشد فضایل نگاری اهل بیت "ع"

"مطالعه موردی جایگاه حضرت فاطمه "س" در احادیث و روایات شیعی قرن چهارم تا ششم

هجری"

زهرا سمیعی^۱

چکیده

در رویکرد تاریخی به فرهنگ شیعی امامی می‌توان جایگاه شخصیت‌های مذهبی در فرهنگ شیعیان را با تکیه بر مواجهه تاریخی با متون شیعی مورد بررسی قرار داد. فاطمه زهرا (س) از مهم‌ترین شخصیت‌هایی است که در عقاید و فرهنگ شیعی جایگاهی محوری دارد. فاطمه (س) به مثابه مرجع ارتباطی نبوت، امامت و ولایت در نظام عقاید شیعی شناخته شده است. فرهنگ شیعیان نیز در روند تاریخی تحولات جوامع شیعه از قرون اولیه تاریخ اسلام تا قرن ششم هجری، مجالی برای معنابخشی و حفظ و بازتولید این نظام عقیدتی بوده است. مجامع حدیثی و متون شیعی از طریق احادیث و روایات منتسب به معصومین (ع) به عنوان منابع و مراجع فکر و فرهنگ شیعه، پیونددهنده بین عقیده شیعی و فرهنگ شیعیان بوده‌اند. بر این مبنا در این مقاله با تکیه بر سنخ‌شناسی کمی و کیفی احادیث و روایات متون شیعی از قرن چهارم تا ششم هجری درباره فاطمه زهرا (س)، روند بازنمایی جایگاه فاطمه (س) در فرهنگ شیعیان مورد بررسی قرار گرفته است. ارتقای کمی و کیفی نگرش فضائل‌نگارانه به جایگاه فاطمه (س) از قرن چهارم تا ششم در احادیث منابع شیعی، نشان از برجسته شدن و اهمیت یافتن این وجه از ابعاد شخصیتی ایشان به عنوان الگویی اخلاقی و منبع ولایی در فرهنگ شیعیان است.

واژه های کلیدی: فاطمه زهرا (س)، احادیث شیعی، ایران اسلامی قرون میانه، فرهنگ شیعیان امامی، متون شیعی امامیه

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه مشکات اندیشه

صورت‌بندی و نظام فرهنگی جوامع شیعیان^۲، از برهم‌کنش باورهای عقیدتی متنوع شیعیان با وضعیت‌های تاریخی مختلف شکل گرفته است. باورهای تشیع به عنوان مذهبی که بر محوریت نظریه امامت، هویت شیعی را می‌سازد از طریق احادیث و روایت‌های تدوین شده در مجامع حدیثی علمای شیعی پشتیبانی فکری می‌شود. این باورهای کلامی، فقهی و عقیدتی به واسطه اتصال به نظر امامان معصوم از نسل فاطمه (س) و علی (ع)، به عنوان تفسیر حقیقی از دین اسلام اعتبار می‌یابند. محتوا و شکل فرهنگ شیعیان نیز با اتکا بر چنین روندی معنادار شده و در میان پیروان مذهب شیعه مشروعیت و مقبولیت و عمومیت می‌یابد. علی‌رغم اینکه طایفه شیعه از طرف جامعه اهل سنت و جماعت به عنوان یک اقلیت نگریسته می‌شد و در کشاکش فکری و سیاسی از طرف فرقه‌های دیگر تحت فشار اجتماعی و فرهنگی قرار داشته است، اما نخبگان شیعی با نمادپردازی و مرجعیت بخشی به ارکان هویتی شیعه، تلاش می‌کردند در مقابل این فشارهای جمعی مقاومت کند و هویت خود را حفظ نماید. در عین حال تغییر در شرایط تاریخی دوره‌های مختلف، این مجال را پدید می‌آورد تا جماعت شیعیان به بازسازی و بازآرایی هویت فرهنگی خویش اقدام کنند. وجود رابطه معناداری بین نظام عقیدتی شیعه به مثابه یک دیدگاه مذهبی بازپردازش شده در متون حدیثی شیعی و نظام فرهنگی شیعیان به عنوان باورمندان به عقیده شیعه با زمینه‌های تاریخی مختلف آن، باعث معناداری و معنا بخشی نمادهای عقیدتی بازپردازش شده در فرهنگ شیعیان می‌شود. اعتبار این نمادها و نظام معنایی فرهنگ شیعی نیز از گفتار و کردار معصومین، سنت منقول پیامبر در احادیث ائمه شیعی، قرآن و تفاسیر معصومین از آن استخراج می‌شود که توسط نخبگان مذهبی در یک نظام مدرسی در متون شیعی تدوین می‌شدند. نظام معنایی فرهنگ شیعی به تمام اجزای زندگی فردی و جمعی شیعیان معنا می‌بخشد تا بدانجا که می‌توان گفت از معنای زندگی جمعی و فردی تا سبک زندگی روزمره و روابط سیاسی و

. در این مقاله منظور از شیعه، شیعه امامیه اثنی عشریه است و موضوع و مساله پژوهش نیز درباره آن است.

فرهنگی و اقتصادی و اجتماعی شیعیان با خود و دیگری متأثر از ارجاع به این احادیث و روایات از منابع و مراجع عقیده شیعی بوده و هست.^۳

حضرت فاطمه زهرا (س) دختر پیامبر (ص) در کنار علی بن ابی طالب (ع) به عنوان داماد پیامبر و همسر فاطمه (س) دو جزء اساسی از محورهای اتصال و هماهنگی و هارمونی باورهای عقیدتی شیعه درباره امامت و ولایت هستند. بنابراین هرکجا که نام علی بن ابی طالب در عقاید شیعه برده می‌شود، همراه با آن نام فاطمه زهرا (س) و حسنین (ع) نیز قرار می‌گیرد همانگونه که نقطه اتصال نظریه امامت و ولایت و نبوت نیز فاطمه (س) تعیین شده است و به همین طریق خمه آل عبا به مثابه قلب تپنده عقیده و فرهنگ شیعه شناخته شده‌اند.

بر همین اساس جایگاه حضرت فاطمه (س) در فرهنگ دینی شیعه به شکل والا و با فضیلت محوری تصویر شده است. ایشان به عنوان «مادر امامان شیعه» جایگاه ویژه‌ای در تفکر و هویت و فرهنگ شیعه دارد. اساس مکتب شیعی و امامیه، جمع مقدس و مرکبی از پیامبر (ص) و دختر ایشان فاطمه (س) را نیز در بر می‌گیرد. در این بین حضرت فاطمه (س) مجمع النورین خوانده شده و امامان شیعه وصایت خود را به واسطه انتساب به پیامبر از طریق ایشان اخذ می‌کنند. بنابر تفکر شیعه، فاطمه (س) جزو پنج تن آل عبا است که در ملتقای دو نور نبوت و امامت قرار دارند. (امیرمعزی، ۱۳۸۸: ۵/۴)

بر اساس این جایگاه در نظام فکری شیعه، در معنایی فرهنگی نیز فاطمه (س) نمادی از فرهنگ متمایز شیعیان در مقایسه با اهل سنت بوده است همانند واقعه غدیر خم و واقعه کربلا و مهدویت امام زمان حجه بن الحسن عسگری (عج) از دیگر نمادهای مهم عقیدتی و فرهنگی شیعیان که پیوستگی تفکر شیعی و فرهنگ شیعیان را نشان می‌دهد.

با این همه پررنگ بودن جایگاه فضیلت محور حضرت در میان فرهنگ شیعیان، علاوه بر وجود این کمالات در شخصیت تاریخی خود ایشان، تحت تاثیر فضای فکری و بافت تاریخی اعصار گوناگون تاریخ شیعیان می‌باشد، بدین

^۳. این رویکرد تاریخی به فرهنگ است که چنین رابطه ای را مبنای تحلیل و تفسیر قرار می‌دهد.

معنا که بافت هر دوره‌ای منجر به برجسته‌سازی وجه خاصی از شخصیت حضرت زهرا (س) در فرهنگ شیعیان شده است. بنابراین می‌توان این مساله را مطرح کرد که جایگاه نمادهای هویتی فرهنگ شیعیان و در این مقاله جایگاه فاطمه زهرا (س) در فرهنگ شیعه چگونه قابل بررسی است. از آنجا که میراث فکری و فرهنگی شیعیان امامیه نخستین به واسطه مجامع حدیثی و روایی در متون شیعی از قرن چهارم هجری به بعد تدوین و در میان جماعت‌های شیعه بازخوانی و ترویج می‌شوند، می‌توان این پرسش را مطرح کرد که جایگاه فاطمه زهرا (س) به عنوان نماد بنیادین میراث گذشته در فرهنگ دینی شیعه این دوران که به واسطه مجامع حدیثی تعریف می‌شود چگونه بازنمایی شده است؟ این جایگاه چه روندی را از قرن چهارم به عنوان دوران مهم آغازین تدوین این مجامع که همزمان با بروز سیاسی اجتماعی فرهنگی شیعیان در عصر آل بویه شیعی مذهب است تا قرن ششم و وضعیت تاریخی متفاوت از دوره‌های پیشین طی کرده است؟ به خصوص که کتب اربعه شیعه به عنوان مراجع معتبر فکر شیعی نیز در همین دوران تدوین شده است. برای سنجش این رابطه باید جایگاه مجامع حدیثی شیعی را در فرهنگ شیعیان مورد توجه قرار داد چرا که گفتار و کردار و اندیشه‌های اهل بیت (ع) در فرهنگ دینی شیعه و بالاخص در فرهنگ‌سازی برای جماعت‌های شیعیان به عنوان الگوی تفکر و عمل جایگاه مهم و ویژه‌ای دارند و محدثان و مجامع روایی نقش حفظ و نگهداری و انتقال این میراث فکری و نیز اعتبارسنجی و اعتباربخشی به آن بر عهده داشتند. این جایگاه در تفکر و فرهنگ شیعیان نیز تابعی از نسبت حدیث و سنت در تفکر و فرهنگ اسلامی مسلمانان است چرا که احادیث نیز در نظام فرهنگ‌سازی و تعریف و تعین سنت اسلامی جایگاهی محوری داشته و دارند (موتسکی، ۱۳۸۸: ۲۹؛ عمادی حائری، ۱۳۸۸: ۱۲؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۹: فصول مختلف؛ همو، ۱۳۹۰: فصول مختلف؛ ابن‌حلاق، ۱۳۸۸: ۵ / ۲۰). بنابراین می‌توان گفت: «جوامع - متون - حدیثی در حقیقت آیینه عینی فرهنگ حدیثی شیعه می‌باشد، زیرا هریک از این جوامع در سده‌های خاصی متأثر از فضای علمی، فرهنگی و نیازهای جاری و نیز تحت تاثیر نوع نگرش و تفکر پدید آورندگان و طیف مشایخ آن‌ها بوده است» (نصیری، ۱۳۸۵: ۲۳-۲۴)

طبق این تعریف فرهنگ دینی به معنی نهادینه کردن ارزش‌های دینی و مذهبی در باورها و عملکرد افراد و در روابط اجتماعی است که این مهم از طریق مکانیسم تکرار الگوهای نمادین و در ارتباط با روابط و حیات جمعی قابل شناخت است. این نسبت‌سنجی خود تابعی از نسبت فرهنگ و متن در میان فرهنگ‌های پیشامدرن است زیرا فرهنگ به مثابه پدیداری دارای اجزایی متنوع، چند لایه و درحقیقت به مثابه کردارهای فرهنگی اصطلاحی است که توأمان به اشکال جمعی و رابطه‌ای کنش و اندیشه‌ها اشاره دارد. از این‌رو فرهنگ مردم نیز اساساً به مثابه نظام‌های دلالت در حال تولید و مصرف معنا است خواه در زبان نمود یابد یا در دیگر شیوه‌های ارتباطی مانند نمادها و کردارها و نهادها نمایان شود (مک‌کارتی، ۱۳۸۸: ۵۵-۲۱۷) در نتیجه متون نیز مشمول نظام دلالتی و نشانه‌شناختی فرهنگ هستند. (ساسانی، ۱۳۸۹: ۶-۸) بر این اساس «این مولف واجد موضع فرهنگی است که در نگارش و ترکیب‌بندی متن تاریخی خود، شکل روایی ابداع‌شده‌ای از دانش را خلق می‌کند» (جنکینز، ۱۳۸۷: ۲۹)

با توجه به توضیحات ارایه شده علی‌رغم توجه فراوان به جایگاه فاطمه زهرا (س) در تاریخ تشیع در تحقیقات مختلف و عمدتاً به شکلی واقع‌گرایانه، تاکنون از زاویه طرح بحث این مقاله و رویکرد و روش آن یعنی با رویکرد فرهنگ‌پژوهی تاریخی تحقیقی انجام نشده است و به همین روی این تحقیق به شکلی متفاوت این موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهد که از سطح بافت تاریخی تا سطح متنی را دربرمی‌گیرد. با چنین چشم‌اندازی از شکل‌دهی فضائل‌نگرانه به فرهنگ شیعی با واسطه بازتکرار احادیث و روایت‌های منتسب به مراجع شیعی درباره نمادهای فرهنگ شیعه در متون حدیثی شیعیان، به بررسی شخصیت فاطمه زهرا (س) در احادیث شیعی از قرن چهارم تا ششم به شکل سنخ‌شناسانه و روندی می‌پردازیم.

۰۲- بازنمایی جایگاه و ابعاد شخصیتی فاطمه زهرا (س) در متون حدیثی شیعی از قرن چهارم تا ششم هجری

قبل از آنکه سنخ‌شناسی احادیث منتسب به مراجع شیعی یعنی امامان و پیامبر اسلام درباره حضرت فاطمه (س) در قرن چهارم هجری قمری ارائه شود، ذکر این نکته ضروری است که مقاله حاضر در مقام داوری درباره درستی و

هستند حفظ و تقویت شود به همین دلیل روند تصاعدی تجمیع احادیث فضائل حضرت را در منابع مناقب‌نگاری شاهد هستیم. این دوران یک دوره‌ی بسیار مهم است زیرا حاکمیت آل‌بویه و سلاجقه دو فرصت متفاوت در برابر جماعت‌های شیعی قرار می‌دهد. در دوره اول توان نخبگان شیعی به گسترش مبانی فکری و علمی تشیع صرف می‌شود و در دوره بعدی با توجه به تغییرات موقعیت اجتماعی فرهنگی سیاسی عصر سلاجقه بر جامعه شیعه، راهبرد فرهنگی در حمایت از هویت و جماعت شیعه در همان قالب سنت علم حدیث اما با موضوع مناقب و فضائل‌نگری در شکل روایات و احادیث از مراجع معصوم شیعی، عموم و عامه شیعیان را مدنظر قرار می‌گیرد. شیعه در این دوره که با رشد جریان حدیث‌گرایی مواجه است، از ادبیات مناقب‌نویسی در قالبی حدیثی برای تقویت تفکر و هویت شیعی استفاده می‌کند. عمومیت بخشیدن به مفاهیم و عقاید مذهب شیعی در قالبی نمادپردازانه با مرجعیت شخصیت‌های پایه برای هویت شیعی مانند حضرت فاطمه زهرا (س) به عنوان ملتقای نور نبوت و امامت، برای آن بوده است که بتوان به جامعه‌ی شیعی انسجام و تشخص بخشید همانطور که برای هویت‌بخشی و درونی‌سازی آن در جامعه شیعی، از قالب حدیثی به عنوان سنت رایج علمی در آن دوران استفاده می‌شود. در این بین و برای رسیدن به این مقصود مهم، علمای شیعی در آثار خود از وجود و مرجعیت ائمه در نظام فکری شیعی برای بازسازی و یا به تعبیر بهتر بازآفرینی و بازآرایی آن هویت و ارائه‌ی یک الگوی دینی استفاده می‌کنند و در نتیجه با توجه به بافت دوره‌ای که در آن زیست می‌کنند، یک بُعد از شخصیت آنان را برجسته می‌شود.

این بررسی نشان می‌دهد چگونه معانی عقیدتی در فکر قدسیانه شیعی برای حضرت فاطمه (س) در یادمان‌ها و نام‌گذاری‌های فرهنگی باقی خواهند ماند کما اینکه انتخاب نام حضرت فاطمه زهرا (س) برای فرزندان شیعیان همچنان سنتی ماندگار و در عین حال به پشتوانه احادیث موید جایگاه قدسی و عقیدتی این نام‌گذاری، تبدیل به رویه‌ای فرهنگی برای بازتولید و حفظ عقیده شیعی در فرهنگ شیعیان تا به امروز شده است.

منابع فارسی

- ابن حلاق، وائل (۱۳۸۸). تاریخ تئوری های حقوق اسلامی، ترجمه محمد راسخ. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
- بارانی، محمدرضا (۱۳۹۲). بررسی تاریخی تعامل فکری و سیاسی امامیه با فرقه های معتزله (چاپ اول). قم: نشر حوزه و دانشگاه.
- جنکینز، کیت (۱۳۸۹). بازاندیشی تاریخ، ترجمه حسینعلی نوذری. چاپ دوم. تهران: نشر آگه.
- ساسانی، فرهاد (۱۳۸۹). معناکاوی به سوی نشانه شناسی اجتماعی، چاپ دوم. تهران: نشر علم.
- عمادی حائری، سید محمد (۱۳۸۸). بازسازی متون کهن حدیث شیعه، قم: نشر دارالحدیث.
- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۸۹). میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، ترجمه سید علی قرایی و رسول جعفریان. قم: نشر مورخ.
- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۹۰). مکتب در فرایند تکامل نظری برطورمبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین، ترجمه هاشم ایزدپناه. تهران: نشر کویر.
- مک کارتی، ای دی (۱۳۸۸). جامعه شناسی معرفت، ترجمه محمد توکل. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- موتسکی، هارالد (۱۳۸۸). حدیث در نگاه خاورشناسان، ترجمه فروغ پارسا. تهران: انتشارات دانشگاه الزهرا.
- نصیری، علی (۱۳۸۵). آشنایی با جوامع حدیثی شیعه و اهل سنت. تهران: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- هالم، هاینس (۱۳۸۹). تشیع، ترجمه محمدتقی اکبری. چاپ اول. قم: نشر ادیان.

منابع عربی

- ازدی، شاذان (۱۳۵۸ ش). الايضاح. قم: امعه مدرسين.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ ق). مناقب آل ابی طالب. قم: نشر علامه.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶). کامل الزیارات. نجف اشرف: نشر دارالمرتضویه.
- ابن هلال ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰). الغارات. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- اسکافی، محمد بن همام (۱۴۰۴ ق). التمهیص. قم: موسسه امام مهدی.
- بابویه، منتجب الدین (۱۴۰۸ ق). الاربعون حدیثا. قم: موسسه امام مهدی.
- بطریق، یحیی بن حسن (۱۴۰۸ ق). عمده عیون صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار. قم: موسسه امام مهدی.
- حرانی، ابن شعبه (۱۴۰۴ ق). تحف العقول عن آل رسول. قم: جامعه مدرسين.
- حلی، ابن ادریس (۱۴۰۴ ق). مستطرفات السرائر. نشر علامه.
- راوندی، فضل الله (بی تا). النوادر. قم: دارالکتاب.

راوندى، قطب الدين (١٤٠٩). الخرائج و الجرائح. قم: موسسه امام مهدي.

سيد رضى، محمد بن حسين (١٤٠٦ق). خصائص الاثمه. مشهد: نشر آستان قدس.

سيد رضى، محمد بن حسين (١٤٢٢ق). مجازات النبويه. قم: دار الحديث.

شاذان قمى، محمد بن احمد (١٤٠٧ق). مائه منقبه. قم: موسسه امام مهدي.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٣ق). اقسام المولى. قم: كنگره شيخ مفيد.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٣ق). الاختصاص. قم: نشر المؤتمر المعالى.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٣ق). الارشاد. قم: كنگره شيخ مفيد.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٣). الامالى. قم: كنگره شيخ مفيد.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٣ق). النكت الاعتقاديّه. قم: كنگره شيخ مفيد.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٣ق). اوائل المقالات. قم: كنگره شيخ مفيد.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٠ق). ايمان ابى طالب. قم: نشر سيد الشهدا.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٠ق). حديث نحن معاشر الانبياء. قم: نشر سيد الشهدا.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٠ق). سهو النبى. قم: نشر سيد الشهدا.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٠ق). مسار الشيعه فى تاريخ الشريعه.

شيخ مفيد، محمد بن محمد (١٤١٠ق). نص على (ع). قم: نشر سيد الشهدا.

صدوق، على بن حسين (١٣٧٦ش). الاعتقادات فى دين اماميه. تهران: نشر كتابچى.

صدوق، على بن حسين (١٣٧٦ش). الامالى. تهران: نشر كتابچى.

صدوق، على بن حسين (١٣٩٨ق). التوحيد. قم: جامعه مدرسين.

صدوق، على بن حسين (١٣٦٢ش). الخصال. قم: جامعه مدرسين.

صدوق، على بن حسين (١٤٠٦). ثواب الاعمال. قم: نشر دار الشريف.

صدوق، على بن حسين (١٣٦٢ش). صفات الشيعه. تهران: نشر اعلمى.

صدوق، على بن حسين (١٣٨٥ش). علل الشرائع. قم: نشر داورى.

صدوق، على بن حسين (١٣٧٨ق). عيون اخبار الرضا. تهران: نشر نقش جهان.

صدوق، على بن حسين (بى تا). فضائل الشيعه. تهران: اعلمى.

صدوق، على بن حسين (١٣٩٥ق). تهران: نشر اسلاميه.

- صدوق، علی بن حسین (۱۴۰۳ق). معانی الاخبار. قم: نشر جامعه مدرسین.
- صدوق، علی بن حسین (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. قم: نشر جامعه مدرسین.
- صفار، محمد بن حسین (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات. قم: نشر مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). الاحتجاج. مشهد: نشر مرتضوی
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۲۲ق). تاج الموالید. بیروت: نشر دارالقاری.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۱۲ق). مکارم الاخلاق. قم: نشر شریف رضی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۵ق). لمسترشد. قم: نشر کوشانپور.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۳ق). دلائل الاق. قم: نشر بعثت.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۷ق). نوادر المعجزات. قم: نشر دلیل ما.
- طوسی، ابن حمزه (۱۴۱۹ق). الثاقب فی المناقب. قم: نشر انصاریان.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). الاستبصار. تهران: نشر اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۶ش). الامالی. تهران: نشر کتابچی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۵ق). الغیبه. تهران: نشر صدوق.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام. تهران: نشر اسلامی.
- عبد الوهاب، حسین (بی تا). شرح کلمات امیر المومنین. قم: نشر داوری.
- عبد الوهاب، حسین (بی تا). عیون المعجزات. قم: نشر داوری.
- عده المحدثین (۱۳۶۳ش). الاصول سته عشر. قم: نشر شبستری
- علم الهدی، مرتضی (۱۳۷۶ش). الامالی. تهران: نشر کتابچی.
- قمی، خزاز (۱۴۰۱ق). کفایه الاثر. تهران: نشر بیدار.
- کراجکی، ابوالفتح (۱۴۱۰ق). الاستنصار. قم: دارالزخائر.
- کراجکی، ابوالفتح (۱۴۱۰ق). کنز الفوائد. قم: دارالزخائر.
- کراجکی، ابوالفتح (۱۳۹۴ق). معدن الجواهر. تهران: نشر مرتضویه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). کافی. تهران: نشر اسلامی.
- کوفی، سلیم بن قیس (۱۴۰۵ق). کتاب سلیم بن قیس. قم: نشر الهادی.
- کوفی، محمد بن سلیمان (بی تا). مناقب الامام امیر المومنین "ع". قم: نشر مرعشی نجفی.

مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق). المزار. قم: نشر جامعه مدرسین.

نیسابوری، بسطام (۱۴۱۳ق). طب الاثمه. قم: نشر رضی.

واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶ش). عیون الحکم و المواعظ. قم: نشر دارالحديث

مقالات

امیرمعزی، محمدعلی. (۱۳۸۸)، اندیشه اسلامی وجود پیشینی امام، خردنامه، ش ۳۳ و ۳۴، صص ۲۰-۲۳.

کسری دهکردی، فرشته و پروین بهارزاده (۱۳۹۵)، تنوع گونه های حدیث نگاری نزد ایرانیان قرن ششم، حدیث پژوهی: ش ۱۵، صص

۹-۱۵.